

батьківщину, не розраховуючи на свої маєтки і посади. Уже 1720 р. Вишневецький знову мав печатку великого канцлера Литовського. Невідомо, наскільки яскраво розгорілася б його зірка, якби не смерть, що раптово згасила її.

Зі смертю Міхала Сервація уся могутність, гордість та слава роду знайшли своє єдине втілення у Вишневецькому палаці. Він став своєрідним символом – останнім діянням князів Корибутів-Вишневецьких на цій землі.

Князь Міхал Сервацій був «паном» у повному значенні цього слова – любив пишноту та лоск, жив то в Кароліні, то в Вишневці, будуючи для себе нові замки. У Вишневці на старому згарищі він спорудив розкішний палац, довкола нього розбив чудовий сад: «Усередині палац улаштований був з надзвичайною розкішшю, всюди оксамит і атлас, позолоть і бронза, картини і коштовні годинники, китайська й турецька зброя, срібний посуд та інкрустовані меблі з гербами» [2, 67]. Не виключено, що саме після такого перебігу подій Північної війни, ув'язненню у Глухові та успішній втечі князь Вишневецький зупинився у тихому волинському містечку і збудував прекрасний палац, що сьогодні нагадує про колишню славу своїх володарів.

Посилання

1. Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями – Санкт-Петербург, 2008. – 738 с.
2. Лукомские В. К. и Г. К. Вишневецкий замок. Его история и описание. – Санкт-Петербург, 1912.
3. Петровський В. В., Радченко Л. О., Семененко В. І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. – Х, 2008. – 608 с.
4. Ростунов И. И., Авдеев В. А., Осипова М. Н., Соколов Ю. Ф. История Северной войны 1700-1721 гг. – С. 88.
5. Шиян Л. М. Вишневец та князі Корибути-Вишневецькі. – Тернопіль, 2006.

Коваленко Ю.О.

Національний заповідник «Глухів»

ДЕЩО ПРО ІСТОРИЧНУ ТОПОГРАФІЮ РАНЬОМОДЕРНОГО ГЛУХОВА

Історія середньовічного Глухова є майже суцільною білою плямою на тлі вивчення загальної історії України. У давньоруських літописах Глухів кілька разів згадується як місто, пов'язане з тими чи іншими історичними подіями. Жодного разу не зустрічається згадок з описами забудови або укріплень міста. Але про його значні розміри можна судити з першої згадки під 1152 роком, яка повідомляє про прихід військ князя Юрія Долгорукого зі своїми союзниками – величезним військом половців, що

зупинились у Глухові. Вірогідно, місто здатне було прогодувати таку кількість воїнів [1]. Археологічні дослідження дали змогу з'ясувати приблизне місцезнаходження дитинця давньоруського Глухова, укріпленого посаду та деяких ремісничих районів. Дитинець знаходився на мису в районі сучасних вул. Києво-Московської та пров. Пожежного. Укріплений посад обмежувався сучасними вулицями Першотравневою, площею Рудченка, площею старого ринку (район пам'ятки історії «Тюремний замок») та вулицею Спартака. Також місто могло мати декілька укріплених охоронних в'їздних форпостів, таких як мис в районі пров. Радянського, що прикриває місто з північного боку, та мис по вул. Красна Гірка (район старого козацького кладовища). Ремісничі райони знаходились в укріпленому посаді і за його межами. Так дослідженнями 2003-2004 років у районі пам'ятки містобудування «Башта водогону» виявлено залишки шлаку високотемпературного випалу. Можливо, це сліди гончарного виробництва. Поряд з пам'яткою архітектури «Будинок Терещенків» під час риття траншеї посередині проїжджої частини вул. Терещенків відкрито частину майстерні по обробці кольорового металу. Серед знахідок – велика кількість виплесків та шлаку бронзолivarного виробництва, бронзовий перстень з виїмчастими емаллями та вставкою з гірського кришталю, скляне намисто з підвіскою у вигляді кола з вписаним у нього стилізованим хрестиком. Поблизу місця, де були знайдені вищезазначені предмети, зустрічалась велика кількість кераміки XII-XIII ст., фрагменти візантійських амфор, друзки скляних браслетів.

Згадка про Глухів під 1352 роком сповіщає про жахливу подію – епідемію (ймовірно, чуми), під час якої всі мешканці «ізомроша». Глухівські князі переселяються в Новосіль і відтоді вже іменуються Новосільськими [2, 12]. Майже триста років Глухів як місто не згадується.

Про пізньосередньовічний або ранньомодерний Глухів збереглося чимало документальних свідчень. На сьогоднішній день ми маємо і значну кількість археологічних матеріалів XVII-XVIII ст. – результат археологічних розвідок останніх років.

Перші документальні згадки про ранньомодерний Глухів зустрічаємо серед опису населених пунктів Новгород-Сіверського уїзду. На той час – це село, що належало Московській державі і після Деулінської угоди у 1618 р. перейшло до володінь Речі Посполитої. За Московської держави Глуховом володіли Якич, Кулесник (Іван та Василь Кукішнікови, Путинка Богданов). У 1621 р. власниками його у складі Речі Посполитої стають Марко Ковінський, а пізніше Томаш Липчинський та Войцех Пустоловський. 1623 р. Глухів згадується як «спустіла деревня» [3, 423]. На мапі України, укладеній французьким інженером де Бопланом

у XVII ст., нанесені назви Глухова та Веригиново (один з мікрорайонів сучасного міста) як окремих сіл, причому за тим же описом населених пунктів Новгород-Сіверського уїзду Веригине було більше за кількістю димів: у Веригиному – 4, у Глухові – 1. Належало Веригине за Російської держави Никодиму Некрасову (Неухода Некрасов), а з 1621 р. зі статусом «деревня» вже у складі Речі Посполитої потрапляє у власність Балтазара Яцковського.

У 1636 р. частину глухівських земель у Якуба Крентовського купує новгород-сіверський староста, князь О.Пясочинський. 1638 р. королівським указом йому надаються землі іншої частини Глухова, що належали Войцеху Пустоловському. На початку 1638 р. Глухів отримує статус селища, а вже у середині того ж року – слободи [3, 441]. Пясочинський осаджує на глухівському «старосвітському городищі» свій двір, обнесений дерев'яним частоколом, і Глухів отримує іншу назву – Новий Острог [4].

Фортифікаційні роботи по зведенню земляних та дерев'яних укріплень навколо центральної частини міста продовжувались протягом кількох років. Вони перетворили Глухів у міцно укріплену фортецю. У західному боці знаходилась заболочена заплава річки Есмани, а над заплавою підносились стрімкі ескарповані схили, на яких було насипано вали та збудовано частокіл. З північного боку також існувала природна перепона – заплава невеликої річечки Малотечі. З південної та східної сторін був викопаний рів та насипано вал. Зберігся опис Глухова середини XVII ст.: «...А город Глухов стоит меж речки Усмани на острову, около посаду, меж речки, земляной город. На старосвицком городище сделано два земляных вала, около тех валов два рва; на том валу надолбы... на горе над речкою Усманью на осыпи поставлен острог дубовый, меж того острога ворота проезжие... около того острога сделан ров, а ров на острогу огорожен бревнами с одной стороны и подле того острога у земли сделан частик, колье дубовое...» [5, 16].

Про потужність глухівських укріплень говорить той факт, що у 1664 р. місто витримало облогу польського війська на чолі з Яном Казимиром III, яка тривала більше місяця. Поляки вели шквальний вогонь по стінах глухівської фортеці, та це не принесло їм успіху [6, 314]. У траншеї по вул. Терещенків серед залишків згорілого будинку були знайдені стріляні мушкетні кулі та картеч. За керамікою та знайденою у тому ж культурному шарі монетою (солід Христина (1632-1634) можна з великою долею вірогідності припустити, що це свідки глухівської облоги 1664 р.

У цей період удовою литовського дворянина Марка Кимбари Агафією засновано і Глухівський дівочий монастир [2, 26]. Спочатку він знаходився у селі Чернеччина (зараз район суконної фабрики) і носив назву Спасо-Преображенського. Пізніше, у

Рис. 1. План центральної частини Глухова обер-квартирмейстера Магнуса фон Ренне 1750 р.

90-х роках XVII ст., його було переведено під захист фортечних укріплень [2, 27]. Будівництво нового монастиря розпочали на тому місці, де раніше знаходився двір князя Пясочинського. Монастир отримав назву Успенського від собору, збудованого гетьманом І.Самойловичем на місці братської могили московських стрільців, що загинули під час антимосковських заворушень 1658 р. [2, 26]. Настоятельницею Глухівського Успенського дівочого монастиря була призначена мати гетьмана І.Мазепи Марія-Магдалина, яка, як ігуменя Києво-Вознесенського дівочого монастиря, керувала Глухівським монастирем через намісницю. Згодом його було обнесено цегляним муром. На території знаходився мурований п'ятидільний триверхий Успенський собор (поч. буд. 1686 р.) [2, 26] та трапезна церква (1694). Археологічними розвідками 2001 р. на оглядовому майданчику поблизу пров.Пожежного на глибині 1,8 м були знайдені залишки фундаменту, складеного з дикого каменю і скріпленого вапняним розчином [7]. Потужність фундаменту становила 0,67 м. Згідно плану Глухівської фортеці 1750 р. (Рис. 1) у даному місці можуть знаходитись залишки будівлі прямокутної форми, яка стояла поряд з трапезною церквою. Підмурки церкви знаходяться на кілька метрів східніше, про що говорить виявлений південно-західний кут споруди.

На початок XVIII ст. Глухів стає одним із найкрасивіших міст Лівобережної України. Ось який опис міста у 1702 р. подає російський мандрівник-паломник Леонтій Лук'янов: «...город Глухов земляной, обруб дубовый, вельми крепок, а в нем жителей богатых много, панов; и строение в нем преузрчатое, светлицы хорошие; палаты в нем полковника Миклашевского – zelo хорошие; рядов (лавок) много, церквей каменных много, Девичий монастырь предивен zelo... Очень zelo лихоманы хохлы затейливы к хормному строению,

в малороссийских городах другога вряд ли такова города сыскать, лутше Киева строением...» [5, 17].

На планах Глухова XVIII ст. у північно-східній частині глухівської фортеці позначено кілька будівель, що знаходяться у квадраті огорожі. Ця споруда згадується ще у кінці XVII ст. як острог для утримання злочинців. Перший тюремний замок мав вигляд дерев'яного будинку, обнесеного частоколом [6, 347]. Пізніше його було перебудовано, стіни підсилено. Про потужність мурів пізньосередньовічного тюремного замку можна судити з результатів археологічної розвідки, проведеної автором. Неподалік руїн тюремного замку, що збереглись донині, були виявлені підмурки більш архаїчної споруди. Потужність фундаментів сягала близько 3-х метрів. Пізніше, у XIX ст., глухівська тюрма була перебудована за новим проектом. Кресленик проекту виявлений співробітником НЗ «Глухів» І.Мошик у Державному архіві Сумської обл. Датується він 1837 р. [8].

З планів першої половини XVIII ст. дізнаємося про розташування адміністративних будівель та великих будинків козацької старшини. У центральній частині міста знаходились вищезгадані будівлі Успенського монастиря, муровані Михайлівська та Миколаївська церкви, дерев'яні Варваринська, Троїцька, заградська (за межами фортеці) Спасо-Преображенська церкви.

Більшість з цих споруд не збереглася, але під час проведення археологічних розвідок в місцях розташування пам'яток були знайдені предмети XVII-XVIII ст. На території, де знаходився Успенський дівочий монастир, зібрано колекцію будівельних матеріалів: зразки цегли-литовки, цегли-московки, тиньківки та вапняного розчину, дикого каменю з фундаментів. Найбільш яскравими знахідками періоду Гетьманщини на території Глухова є пічні кахлі. Вони вказують на місцезнаходження садиб козацької старшини та багатих міщан.

У 1748 р. Глухів спіткало велике лихо. Пожежа, що виникла на одній з міських садиб, знищила майже всю центральну забудову. Того ж року було переплановано напрямки центральних вулиць та реконструйовано Глухівську фортецю. У 1749 р. під керівництвом мінера київського інженерного корпусу Юхима Наумова були споруджені нові дерев'яні брами – Київська, Московська і Путивльська. Пізніше, у 1766-1769 рр., за проектом А.Квасова спорудили муровані Київську і Московську брами [6, 314]. З деякими змінами і перебудовами Київська брама Глухівської фортеці збереглась до нашого часу.

Найбільш повну інформацію про планувальну структуру та забудову території фортеці після пожежі 1748 р. можна отримати з плану 1750 р., укладеного квартирмейстером Магнусом фон Ренне. Навколо фортеці фіксуються лінії земляних

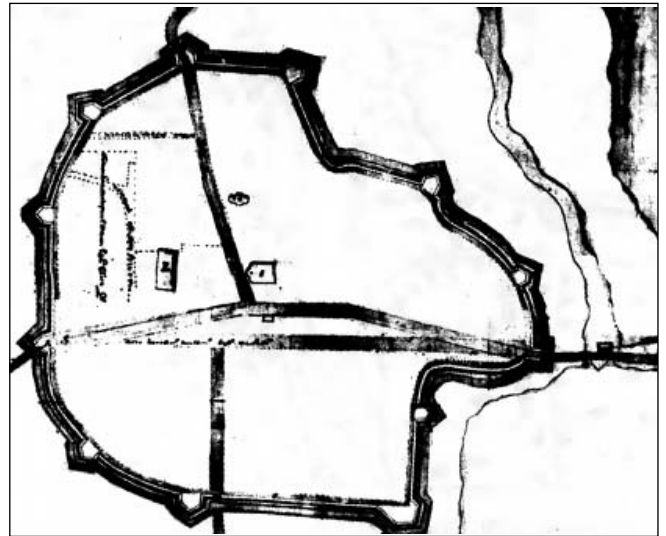

Рис. 2. План центральної частини Глухова І.Мергасова після пожежі 1748 р.

укріплень з бастіонами. Виступів суто бастіонного характеру тільки два, інші дев'ять нагадують бастіони, що були дещо переплановані. Але на плані, укладеному гезелем архітектури І.Мергасовим, чітко простежується одинадцять бастіонів (Рис.2) [6, 312].

Повернувшись до плану Глухівської фортеці 1750-го року, бачимо дев'ять фортечних брам. Назви чотирьох з них відомі: Київська, Московська, Білополівська та Путивльська. Ще п'ять брам були, скоріш за все, невеликими проходами у товщі міських укріплень. В купчій на ім'я Агафії Отрощици, складеній 1721 р., згадується Некрасівська брама [9]. У південному куті фортеці, поряд з Путивльською брамою, зображене невелике земляне укріплення на зразок барбакану (винесена за межі фортеці вежа для додаткового укріплення входу). Саме такі вежі середньовічних фортець з кам'яними мурами й трансформувались пізніше в укріплення, подібні глухівському.

У центральній частині фортеці знаходилась мурована Троїцька церква, яка на той час ще будувалась, поряд з нею – мурована Миколаївська з дерев'яною дзвіницею. Посередині головного майдану, навпроти Миколаївської церкви, стояв центральний міський колодязь. На тому ж майдані навпроти Троїцької церкви розташовувалась будівля генеральної військової канцелярії, на схід від неї – скарбова канцелярія або скарбниця. У південно-східному куті фортеці позначено муровану церкву св.Анастасії, на схід від храму, на церковній землі – будинок протопопа Корнілія. Ближче до Путивльської брами, у південному куті фортеці, була незабудована ділянка, яка належала генерал-майору Кочубею. У південно-західній частині глухівської фортеці вирізнявся комплекс Успенського дівочого монастиря, обнесений кам'яною стіною. На території –

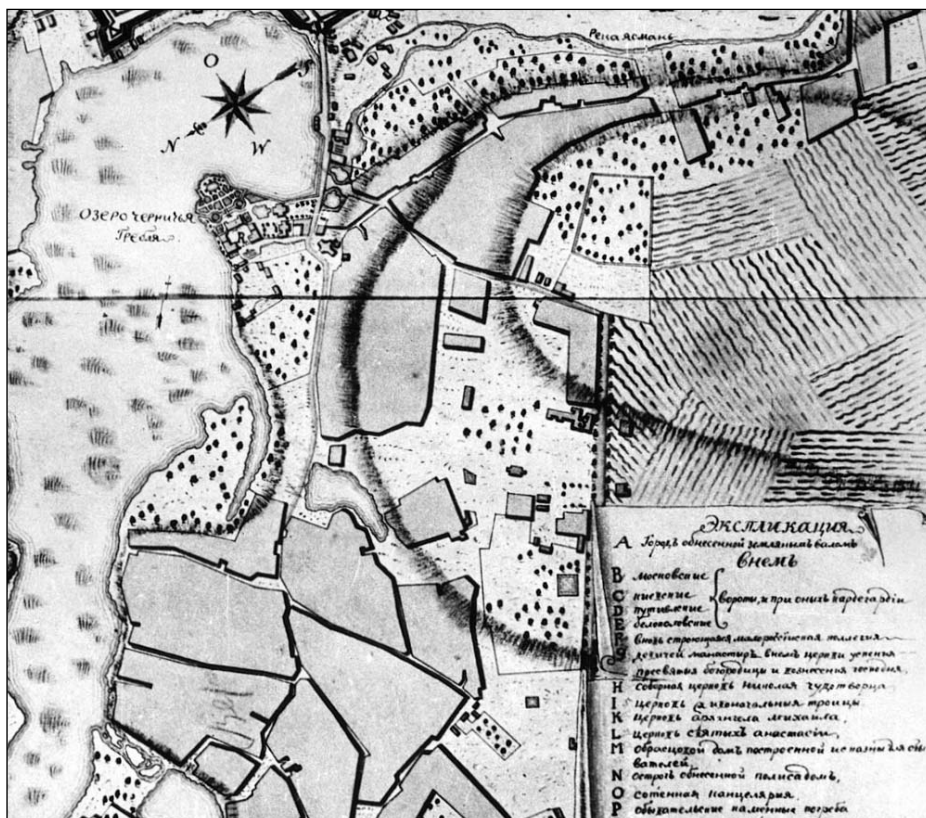

Рис. 3. Веригинський форштадт на плані Глухова 1776 р.

десять споруд, включаючи головний Успенський собор та трапезну церкву. Поряд з монастирем, з північного його боку, біля киево-московського шляху (зараз вул. Києво-Московська) стояла сотенна канцелярія. На північ від дороги, поряд із західною межею фортечних укріплень, знаходилась Михайлівська мурована церква зі старою дерев'яною дзвіницею; у північному куті фортеці, неподалік північного бастиону – двір генерального писаря Туманського.

Після кількарічної перерви в Україні був відновлений інститут гетьманства. Для нового гетьмана К. Розумовського у 1749 р. за проектом А. Квасова у Глухові на Веригинському форштадті починається будівництво нової гетьманської резиденції. Палац постав біля Ярмаркової площі поряд з московсько-київською дорогою (не зберігся). Після скасування гетьманства в Україну направляють опального фельдмаршала П. Румянцева-Задунайського, котрий, скориставшись послугами того ж самого А. Квасова, буде у Глухові на Веригиніному палац з садово-парковим комплексом. У центральній частині міста починається будівництво другої Малоросійської колегії – головної урядової будівлі в Україні, яке було завершено у 1774 р. [10, 289]. Ці споруди знаходимо на плані Глухова 1776 р. (Рис. 3).

Деякі подробиці щодо влаштування глухівських вулиць вдалося отримати під час здійснення нагляду за проведенням земляних робіт на території

Державного історико-культурного заповідника. Так роботи, пов'язані з упорядкуванням центральної частини міста – «стометрівки» (2004 р.), передбачали риття траншеї для заміни труб водогону. Вона повинна була пройти по старому місцю прокладання водогону, але при роботах було прорізано культурні шари, не порушені перекопами. Стратиграфічний розріз всієї траншеї дав можливість прослідкувати історію побудови глухівських бруківок, починаючи з XVII ст. На глибині 1,9 м, одразу над давньоруським шаром, ішов прошарок деревного тліну коричневого кольору потужністю 10-15 см. Пізньосередньовічна бруківка, вимощена жердинами та дубовими колодами, вказує на те, що приблизно з XVII – початку XVIII ст. означена

вулиця вже мала такий же напрямок, як і сучасна. Залишки дерев'яного настилу, який покривав всю вулицю, знаходяться на глибині 135-140 см від теперішньої поверхні. Настил зроблено з соснових та березових жердин діаметром 5-7 см. Вони покладені шарами поперемінно упродовж та упоперек дороги. Вірогідно, що вони є лише частиною конструкції, бо у деяких місцях виявлені дубові колоди діаметром 15-20 см та довжиною близько 3 м. Можливо після того, як дерев'яні настили втратили своє функціональне призначення, більш масивні дубові колоди демонтували як придатні для будівництва, а жердини просто засипали землею. Реконструкцію вулиці було проведено у середині XVIII ст. [11].

У східній частині стометрівки на початку траншеї відкрито фрагмент фундаменту. Оскільки напрямок вулиці відповідає нинішньому, залишки фундаменту не можуть належати будь-якому будинку. У XVIII ст. у цій частині міста знаходилась фортечна Московська брама. Теоретично всі дослідники історії та архітектури древнього Глухова передбачали її розміщення в районі пам'ятника Леніну. Але вона не могла стояти осторонь проїжджої частини. Розглянувши залишки споруди, можна зробити висновок, що ми маємо справу з підмурками Московської брами. Фундамент її південного пілону складений з цегли, скріпленої вапняним розчином. Цегла покладена на масивну підкладку з дикого каменю потужністю 1-1,3 м. Підмурки північного пілону

Пуцко В.Г.
Калузький обласний
художній музей (Росія)

ЦЕРКОВНА ТОПОГРАФІЯ ГЛУХОВА XVII-XVIII ст.

повністю зроблені з дикого каменю глибиною 2 м. Посередині проїжджої частини між пілонами – прошарок цегли та будівельного сміття потужністю 0,7-0,8 м. Цегла, використана для спорудження цих фундаментів, аналогічна зразкам споруд XVIII ст., зокрема Київської брами Глухівської фортеці.

Наприкінці XVIII ст. глухівські міські укріплення втратили своє значення. У 1802 р. був розроблений проект, відповідно до якого вали нівелювалися, рови засипалися. 1808 р. за наказом генерал-губернатора Малоросії князя О.Куракіна проект було успішно виконано [10, 290]. До нашого часу від укріплень Глухівської фортеці дійшла Київська фортечна брама з кордегардіями та два з одинадцяти бастіонів – західний та кутовий північний, перший з яких знаходиться на схилі над вул. Валовою, другий – в кінці пров. Радянського.

Глухівська земля таїть у собі ще багато цікавого. Дана розвідка є лише частиною досліджень містобудівної структури Глухова періоду XVII-XVIII ст.

Посилання

1. Літопис Руський. – К., 1990. – С. 254.
2. Белашов В.І. Глухів – столиця Гетьманщини (До «Глухівського періоду» історії України (1708-1782 рр.). – Глухів, 2005.
3. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). – К., 2006.
4. Деркач А.Л. Глухів – гетьманська столиця. – К., 2000. – С. 18.
5. Ткаченко В.К. Глухів: історико-краєзнавчий нарис. – Харків, 1968.
6. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – К., 2005.
7. Коваленко Ю.О. Охоронні археологічні дослідження літописного міста Глухова та Глухівського району за 2001 рік // Науковий звіт. – Глухів, 2002. – С. 8-9.
8. Коваленко Ю.О. Останній свідок батуринської трагедії // Основа. – Торонто, 2007. – С. 44.
9. ДАСО, ф. 684, оп.1, спр. 1.
10. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України. – К., 2003.
11. Белашов В.І. Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної України. – Глухів, 1996. – С. 66-67.

Глухів належить до числа тих давньоруських міст, які мали дуже складну історичну долю, археологічне дослідження котрих розпочато лише нещодавно [1]. Значно раніше археологи працювали головним чином в околиці, на території Глухівського повіту, здійснюючи розкопки курганів. Проте, щодо літописного Глухова вже відомо досить цікавого, в тому разі стосовно його історичної топографії [2]. Знайдені матеріали підтверджують й уточнюють перекази, що передавалися від покоління до покоління, часом сприймаючись в якості фольклорних мотивів. Виявляється, що народна пам'ять, оминаючи подробиці, таки утримувала знання про далеке минуле, до того ж з рисами героїзації.

Кілька дат в історії Глухова залишаються найбільш прикметними. По-перше, це найдавніша літописна згадка про місто під 1152 р., і, по-друге, повідомлення під 1352 р.: «...бысть мор силен зело, в Глухов же тогда ни один человек не остана, все изомроша» (ПСРЛ, Т. X, С. 224). Після того Глухів на мапах вже відсутній, а Сіверщина, що тоді переживала політичну кризу, невдовзі опинилася під владою Литви на тривалий період. Місто після чуми мало припинити своє існування більш ніж на 250 років з цілком об'єктивних причин, а нещодавні щасливо виявлені знахідки археологічного культурного шару з керамікою XIV-XV ст. якщо і документують продовження життя на старому городищі [3], то не спростовують тезу про зникнення Глухова. Інакше не було б жодної потреби знову його осаджувати на давньому місці в першій половині XVII ст. [4].

Вже О.М.Лазаревський звернув увагу на грамоту польського короля Владислава IV, надану в 1646 р. удові О.Пісочинського на містечко Новий Острог або Глухів [5]. Нещодавно було докладно висвітлена роль Новгород-Сіверського старости Олександра Пісочинського у відродженні Глухова, який він купив у грудні 1636 р. у Якуба Крентовського [6]. Нове життя мусило утверджуватися на городищі. О.Пісочинський надав Глухову статут слободи і на початку 1640-х рр. всіляко сприяв його заселенню та перетворенню на осередок виробництва поташу і смальцюги у навколишніх лісах [7]. Таким зустрів Глухів початок Хмельниччини, а невдовзі місто вже опинилося в складі Московської держави.

У 1654 р. московська влада здійснила ревізію українських фортець, завдяки чому з'явився перший опис Глухова з числа відомих нині [8]. Він фіксує багатопільну структуру міста, названого «земляним